

ДИСКУСІЇ

Валентин ЛАЗУРЕНКО

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії та права,
Черкаський державний технологічний університет
(Черкаси, Україна), v.lazurenko76@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

Поховання гетьмана Б.Хмельницького у Суботіві: візії та реалії

DOI: <https://doi.org/10.15407/!!!>

УДК: 94(477.46):902

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні місця поховання гетьмана України Б.Хмельницького та його старшого сина Тимоша. Акцентується увага на актуальності комплексного аналізу проблеми в контексті новітніх пошуків крипти Б.Хмельницького та версії російської дослідниці Т.Таїрової-Яковлевої. **Наукова новизна** визначається залученням й опрацюванням широкого кола джерел із порушеної проблеми, новітнім і критичним, ідеологічно незаангажованим поглядом на проблему. **Основні результати.** Історична традиція спирається на ряд джерел, які вказують на поховання Б.Хмельницького саме в Іллінській церкві Суботова, що на Чигиринщині. Факт захоронення гетьмана в Михайлівській церкві відверто дискусійний. Нотатки П.Алепського стосовно його перебування у Суботіві в 1656 р. потребують лінгвістичних уточнень з огляду на множинність списків і перекладів. Територія біля Іллінської церкви більше відповідає призначенню ринкової площі, з урахуванням топографії й топоніміки місцевості, ніж імовірні локації поблизу Михайлівської. Доведено суб'єктивізм о. М.Грушевського у вибірковому висвітленні при публікації суботівських легенд і переказів епізодів щодо поховання Б.Хмельницького. Враховуючи виявлені 2019 р. всередині Іллінської церкви аномалії, новітні публікації та джерельні відомості, перспективними на сьогодні видаються пошуки місця поховання гетьмана й, можливо, його сина Тимоша саме під цим храмом. З огляду на наведені факти, що засвідчують періодизацію історії Михайлівської церкви, підтверджено думку щодо функціонування її як парафіяльної, а Іллінської – як родової усипальниці Хмельницьких. **Практичне значення досягнутих результатів.** Дослідження дає змогу знизити невизначеність при вирішенні проблеми поховання Б.Хмельницького і привернути увагу істориків та краєзнавців до окресленої проблематики.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, Тиміш Хмельницький, Суботів, Іллінська церква, Чигирин, усипальниця Хмельницьких.

Насамперед зауважимо, що ми дотримуємось історичної традиції в питанні поховання Б.Хмельницького в Іллінській церкві у Суботіві¹. У цій статті в контексті останніх публікацій з означеної проблематики, що мають витоком експертний висновок

¹ Лазуренко В.М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). – Черкаси, 2004. – С.78; *Його ж.* У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького: Поховання гетьмана України Богдана

російських істориків², розглянемо, чи могли бути захоронені Б.Хмельницький і його старший син Тиміш у суботівській Михайлівській церкві. На наше переконання, наявність у Суботіві в 1657 р. двох храмів, беззаперечно, могла бути підставою для маневрування й подальших маніпуляцій при похованні Б.Хмельницького, а також сприяла створенню різних версій навколо цього. Спробуємо ще раз поглянути на ті відомості щодо поховання видатного державотворця України, які нам дають, перш за все, літописні джерела, і ті матеріали, що їх ми віднайшли, працюючи над цією проблематикою.

На сьогодні щодо часу закінчення земного життя гетьмана Б.Хмельницького всі дослідники практично одностайні – 27 липня 1657 р., день поховання – 23 серпня (подання дати в одних фахівців іде за старим, в інших – за новим стилем)³. Проте проблемним у цьому контексті залишається питання щодо причин відтермінованого майже на місяць захоронення. Шукаючи відповіді, ми погоджуємось із припущенням М.Новика, що «перенесення тіла в Суботів, при якому була присутня безліч людей, і поховання тіла, про яке, поки що, не знайдено жодних документальних свідочств, – не одна і та сама подія»⁴. Вважаємо за доцільне провести в академічній формі дискусію, розпочавши її викладом наших міркувань про те, чи міг бути похований Б.Хмельницький у Михайлівській церкві у Суботіві, що на Чигиринщині. Найперше подамо у хронологічній послідовності основні віхи з її історії. Храм Св. архістратиґа Михаїла, Михайлівська, Свято-Михайлівська – так згадується в різних джерелах ця церква в родовому маєтку Хмельницьких. У місцевих жителів за нею закріпилася ще одна назва – Низянська (а інша, Іллінська, Свято-Іллінська, мала народну назву – Горянська або Мурованка). Надалі використовуватимемо назву – Михайлівська.

В історичних джерелах, дослідженнях істориків різних століть досі не знайдено хронологічно чітко виписаної історії Михайлівської церкви. Зустрічаються то непрямі відомості, то лише фрагментарні згадки про неї. За браком документальних матеріалів утвердилися різні, часом суперечливі погляди авторів щодо заснування храму, його руйнування й відбудови. Навіть ретельне вивчення та зіставлення всіх наявних на сьогодні відомостей поки що не дозволяє достеменно встановити локацію цього храму у сучасному Суботіві та подати цілісну картину щодо його історії впродовж трьохсот років⁵. Існує легенда про його існування ще до появи на Чигиринщині родини Хмельницьких⁶. Провідні біографи гетьмана В.Смолій і В.Степанков зазначають, що «вже у другій половині 1580-х рр. Михайло Хмельницький господарював у заснованому ним поселенні»⁷. Перша згадка про осадку ним як чигиринським підстаростою Суботова припадає на 1616 р.⁸ На місці Михайлівського храму було давнє кладовище⁹. І.Крип'якевич наголошував, що «сам гетьман збудував церкву Св. Михаїла (на

Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. – Черкаси, 2019. – 76 с.; *Його ж.* Богдан Хмельницький і навпротистояння церков Суботова. – Х., 2021. – 232 с.

² *Тайрова Т.Г.* Могила Б.Хмельницького в Суботіві та перспективи її пошуків: Експертне заключення [Електронний ресурс]: <https://SPBU.RU/SCIENCE/EXPERT.HTML>; *Тайрова-Яковлева Т.* Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. – 2020. – №4. – С.21–28.

³ *Чухліб Т.* Всеукраїнська науково-практична конференція «Успальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан» // Там само. – 2019. – №6. – С.222.

⁴ *Новик М.* Обставини поховання і місцезнаходження могили Богдана Хмельницького // Історико-географічні дослідження в Україні. – Ч.9. – К., 2006. – С.207.

⁵ *Кукса Н.В.* З історії Богданових церков у Суботіві // Пам'ятки України: історія та культура. – Річник XXXIV. – Ч.2. – К., 2002. – С.40–47.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.291. – Арк.122.

⁷ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-ге вид., перероб. – К., 1995. – С.644.

⁸ *Кукса Н.В.* З історії Богданових церков у Суботіві. – С.41.

⁹ *Соса П.П.* Легенди про гетьмана // Краєзнавець Черкащини. – Вип.3. – Черкаси, 1992. – С.11.

пам'ять про батька)»¹⁰. Беручи до уваги неспокійні часи у Суботіві, що передували початку Національної революції середини XVII ст. (маємо на увазі напад чигиринського підстарости Д.Чаплинського на цей населений пункт у 1647 р.), та інші суб'єктивні причини, можна припустити, що Б.Хмельницький міг збудувати дерев'яну церкву на місці раніше зруйнованої. Цілком вірогідно, що у Суботіві за вказівкою Б.Хмельницького «на центральному, так званому, Козацькому майдані хутора, була зведена трибанна дерев'яна Михайлівська церква як гарант укріплення позицій православ'я на прикордонних землях»¹¹.

У фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського зберігається на престольне Євангеліє, датоване 1651 р., в одній із приписок до якого подано: «Року 1651 місяця февраля 22 дня Ігнатій обиватель Суботовскій отменил сию книгу рекомую евангелий тетр за отпущение грехов як моих як жони и деток и надалем сию книгу до храму святого архистратига христова Михайла в месте Суботов в маестности его милости пана гетмана войска его королевске милости запорозкого»¹². Наведене переконливо засвідчує факт існування Михайлівської церкви у Суботіві в 1650-х рр. і функціонування її як приходської.

Михайлівська церква «стояла неподалік ринку й перебувала під особливою опікою гетьманового сина»¹³. За рядом джерел, у цій церкві 1653 р. й був похований Тиміш¹⁴. Питання постійного місця знаходження крипти Т.Хмельницького після його поховання в Михайлівській церкві на сьогодні піддається сумніву, про що йтиметься далі. «Можливо, що свого часу (1647 р.) у храмі або на прилеглому до нього цвинтарі було поховано матір гетьманича Ганну Сомко»¹⁵.

У період від смерті Б.Хмельницького до 1726 р. писемних відомостей про Михайлівську церкву ми не виявили. За даними візитації 1726 р., у згаданий проміжок часу вона зазнала нищення, а 1718 р. була відбудована¹⁶. «За візитацією 1741 р. Свято-Михайлівська церква постає як єдиний діючий храм Суботова, що разом з 27 іншими навколишніми церквами увійшов до складу Чигиринського деканату, створеного 1740 р. Проте з часу краху останнього 1768 р. знову стає православним»¹⁷. У 1786 р. було зведено нову споруду. «Приходська Михайлівська церква збудована в 1786 р. замість колишньої дерев'яної, з 1718 р. За штатами її причислено до 4-го класу; землі має 65 дес.»¹⁸.

До речі, Іллінська церква з 1801 р. перебувала у статусі цвинтарного храму, адже суботяни не мали змоги одночасно утримувати власним коштом як відремонтовану Михайлівську, так і занедбану Іллінську. Клопотання громади було задоволено Чигиринським духовним правлінням, тож усипальниця Б.Хмельницького стає приписною до Михайлівської церкви¹⁹.

¹⁰ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Л., 1990. – С.57.

¹¹ Кукса Н.В. Церква в ім'я Святого Архистратига Михайла в Суботіві // Історія релігій в Україні. – Л., 2005. – С.320.

¹² Див.: Кукса Н.В. Раритети козацької доби Чигиринщини: На престольне Євангеліє 1651 р. із Свято-Михайлівської церкви в Суботіві // Сьомі Богданівські читання: Мат. Всеукр. наук. конф. – Черкаси, 2013. – С.135.

¹³ Ролле Й. Жінки при чигиринському дворі. – К., 1994. – С.30.

¹⁴ Халєбський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упор. М.О.Рябий. – К., 2009. – С.249; Ролле Й. Жінки при чигиринському дворі. – К., 1994. – С.34.

¹⁵ Кукса Н.В. Історичні поховання XVII–XVIII ст. в Суботіві // Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – Т.9. – К., 2002. – С.227.

¹⁶ Кукса Н.В. Православні церкви Чигиринщини у візитації 1726 р. // Свідок козацької слави: погляд через століття. – Черкаси, 2003. – С.101.

¹⁷ Кукса Н.В. Церква в ім'я Святого Архистратига Михайла в Суботіві. – С.323.

¹⁸ Сказания о населённых местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л.Похилевич. – Біла Церква, 2007. – С.533.

¹⁹ Кукса Н.В., Діденко Я.Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX ст. – Черкаси, 2013. – С.16.

За період з 1808 по 1864 рр. число жителів у Суботіві зросло з 1157 до 2419. Тому постала необхідність у новій, просторішій будівлі Михайлівської церкви, яка після оновлення в 1869 р. Іллінської стала поступово занепадати. З цього часу починається невизначеність у фіксації місця саме тієї Михайлівської церкви, де бував Б.Хмельницький, його син Тиміш, котрий опікувався нею, і де гіпотетично міг бути похований хтось із них, вони обидва, або ж хтось з їхньої родини.

Близько 1874 р. у Михайлівському храмі знову проводилися будівельні роботи. «Оскільки до самих стін церкви наблизився цвинтар, розширювати її на тому самому місці стало неможливим. Стару будівлю акуратно розібрали (згнила тільки шалівка, дерев'яні конструкції виявилися придатними для будівництва нового приміщення). Під престолом виявили дитяче поховання. Винесли надвір, але на вимогу священика останки повернули назад»²⁰.

Збереглися рідкісні світліни із зображенням Михайлівської церкви, що датуються кінцем XIX ст. та 1912 р. Наприкінці XVIII ст. біля неї з'явилася двоярусна дерев'яна дзвіниця, котра з 1870-х рр. з'єднувалася з храмом переходом²¹. Функціонувала до 1929 р. Настоятелем був о. Г.Кривенко. Із початком колективізації у церкві обладнали сільський клуб, а 1935 р. її повністю знищили²².

Чим нині для фахівців цікава історія Михайлівської церкви? У 2019 р. український інформаційний простір заповнила сенсаційна новина – в Іллінській церкві у Суботіві вчені-геофізики за допомогою сучасних георадарів на глибині понад 4 м зафіксували дві аномалії. Було висунуто гіпотезу – це, можливо, поховання Б. й Т. Хмельницьких²³. Але до сьогодні ґрунтовні дослідження всередині Іллінської церкви, спрямовані на підтвердження чи спростування припущення, не проводяться. Від 13 січня 2020 р. колишня Михайлівська церква, завдяки експертному висновку російської дослідниці Т.Таїрової-Яковлевої, знову починає поставати як імовірна усипальниця Б.Хмельницького²⁴.

То в якій же церкві – Іллінській чи Михайлівській – здійснив у серпні 1657 р. обряд поховання Б.Хмельницького Лазар (Баранович)? Ось що про це подають нам літописи Самовидця, Г.Грабянки, С.Величка, а також «Історія русів»: «А похоронен был перед святым Симеоном в неделю, где множество народа, а наиболее людей войсковых было, и проважено тіло его з Чигирина до Суботова и там поховано в ринковой церкви»²⁵; «З плачем, з голосінням віддаючи усі військові почесті, перевезли його тіло з Чигирина у Суботів і там у мурованій церкві, що на його кошт поставлена [...]»²⁶; «[...] доглядач митрополичого престолу пресо священний Л.Баранович, прибувши з Києва, взяв з Чигирина при великій публіці і з церемоніями тіло Хмельницького і, перенісши його в маєтність, поховав його в кам'яній церкві, поставленій його ж, Хмельницького, коштом»²⁷; «Тіло його в супроводі численного війська й народу перевезено з Чигирина до власного містечка гетьманського Суботова і там поховано в монастирській його церкві»²⁸.

²⁰ Кукса Н.В. З історії Богданових церков у Суботіві // Пам'ятки України: історія та культура. – Річник XXXIV. – Ч.2. – К., 2002. – С.44.

²¹ Там само. – С.45.

²² Нераденко Т.М. Правобережна Черкащина: туристично-краєзнавчий потенціал. – Черкаси, 2018. – С.65.

²³ У церкві в Суботіві знайдено загадкові пустоти. Історики сподіваються, що вони можуть вказати на ймовірне поховання Богдана Хмельницького // Історія. – 2019, жовтень. – №10 (61). – С.13.

²⁴ Таїрова Т.Г. Могила Б.Хмельницького в Суботіві та перспективи її пошуків: Експертне заключення. – С.6 [Електронний ресурс]: <https://SPBU.RU/SCIENCE/EXPERT.HTML>

²⁵ Літопис Самовидця [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/samovyid/sam02.htm>

²⁶ Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.

²⁷ Величко С. Літопис. – Т.1. – К., 1991. – С.206–207.

²⁸ Історія русів. – К., 1991. – С.191.

Факти щодо поховання Б.Хмельницького знаходимо у працях М.Костомарова, М.Максимовича, М.Аркаса, І.Крип'якевича, С.Соловйова, В.Смоля та В.Степанкова: «23 серпня тіло Хмельницького було поховане згідно з його заповітом у Суботіві, у церкві, яку він побудував. Церква ця з дуже товстими кам'яними стінами існує ще й досі»²⁹; «Його поховали 30 серпня у знаменитому селі своєму Суботіві, у поставленій ним мурованій церкві, що й донині вціліла»³⁰; «Тіло поховали у церкві, що він сам будував»³¹; «У день похоронів, 25 серпня, тіло Богдана Хмельницького було перевезено з Чигирин до Суботова і поховано в кам'яній Іллінській церкві, яку він за життя збудував»³²; «Серпня 23-го поховали Богдана у Суботіві»³³; «На наш погляд, гетьмана поховали, очевидно, в Іллінській церкві в неділю, 23 серпня»³⁴.

Як бачимо, за наведеними джерелами, в руслі історичної традиції, Б.Хмельницького було поховано у Суботіві в «кам'яній», «монастирській», «мурованій», «ринковій», «Іллінській церкві», «церкві, що він сам будував». Проаналізуємо, чи можна співвіднести з цим переліком ознак усипальниці гетьмана дерев'яну Михайлівську церкву. Гіпотетично, ми можемо вважати її «ринковою», про яку зазначається в «Літописі Самовидця», і церквою, «що він сам будував», за М.Аркасом. Проте ще 2000 р. архітектор С.Кілессо, який досліджував Іллінський храм і територію біля нього, зазначав, що «Іллінська церква називається ринковою, мабуть, тому, що саме до цієї частини населеного пункту примикалось торжище міста. І досі місцеві жителі називають цю місцевість Крамарське»³⁵. Тож, гіпотетично, ринкове торжище середньовічного Суботова знаходилося неподалік від Михайлівської церкви з цвинтарем і, водночас, з огляду на топографію місцевості, саме на ринковій площі біля Іллінської. Цьому підтвердженням є свідчення, які спираються на маловідомі матеріали польських архівів про Михайлівський храм, подані Й.Ролле. Ось що він писав про Суботів, Т.Хмельницького і його дружину Розанду: «За резиденцію для молодих правив Суботів. Гетьман розширив свій дім, оточив його подвійним валом, а всередині багато оздобив. Захоплена Тимошем у Молдові здобич прикрасила церкву Св. Михайла, що стояла неподалік від ринку й перебувала під особливою опікою гетьманового сина»; «[...] церква Св. Іллі збудована коштом і заходами Хмельницького й завершена ще 1651 р. Окраса села [...] За цією церквою, вимурованою, мабуть, у готичному стилі, і поза ринком видніла ще одна церква, Св. Михайла, обсаджена деревами»³⁶.

У 1913 р. Суботів відвідав Д.Дорошенко, який у спогадах зафіксував: «Дві церкви в Суботіві: одна стара, збудована самим великим гетьманом у честь пророка Іллі, мурована; друга нова дерев'яна, в честь архистратига Михайла. Перша стоїть на горі і вилискує своїми мурами»³⁷. Оглянувши Іллінську церкву, він занотував: «А зправа на стіні, на аршин від помосту, многозначна мідна табличка: “Здесь было погребено тьло Богдана Хмельницкаго”. Було...Так – було, бо його, так само, як і тіло Тимоша Хмельниченка, польський воєвода Степан Чарнецький звелів викинути з льоху, з домовини, на поталу звірам і хижій птиці... Ось тут стояла домовина Тимоша

²⁹ Костомаров М.І. Богдан Хмельницький: Історичний нарис. – К., 1992. – С.71.

³⁰ Максимович М.О. Киевъ явился градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори. – К., 1994. – С.242.

³¹ Аркас М.М. Історія України-Русі. – К., 1993. – С.213.

³² Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.336.

³³ Соловйов С.М. История России с древнейших времён. – Москва, 2005. – С.378.

³⁴ Смолий В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. – Вид. 3-тє, доп. та перероб. – К., 2020. – С.718.

³⁵ Кілессо С.К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К., 2000. – С.97.

³⁶ Ролле Й. Жінки при чигиринському дворі. – С.24, 30.

³⁷ Дорошенко Д. По рідному краю (Подорожні вражіння й замітки). – Вид. 3-тє фотостат. 2-го вид. (Львів, 1930 р.). – Нью-Йорк, 1956. – С.129–134.

Хмельниченка, привезена вірними козаками з далекої Сучави. Тут стояв старий гетьман і оплакував свого коханого сина-героя... Минуло кілька років і його самого оплакували козаки отут посеред мурів»³⁸. Так підтверджено Д.Дорошенком думку про статус Іллінської церкви як родової усипальниці Хмельницьких.

Версію ж про поховання гетьмана в Михайлівській церкві активно пропагував о. М.Грушевський. Зауважимо його упередженість до Іллінської як усипальниці Хмельницьких, на користь Михайлівської, де він був настоятелем. Про цю версію знав і професор Всеукраїнської академії наук археолог Г.Стеллецький, котрий восени 1921 р. з експедицією працював у Суботіві. За джерельне підґрунтя своїх студій він узяв суботівські перекази, записані саме о. М.Грушевським, зокрема той, де розповідалося, що Б.Хмельницького було поховано не в Іллінській церкві, як доти вважалося, а в дерев'яній Михайлівській. Проте бажаних результатів розкопки не дали³⁹.

Ще одну версію щодо поховання Б.Хмельницького оприлюднив сучасний історик Т.Барабаш: «Припускають і той варіант, що причиною відтермінування поховання була недобудована Суботівська церква, у якій заповідав себе поховати Богдан. Проте останнім часом щораз більшої популярності набуває версія [...] що Хмельницького поховали в потаємному місці, а широкому загалу повідомили, що в Суботівській церкві»⁴⁰. З приводу цього секретного захоронення ще в 1993 р. висловився краєзнавець П.Соса: «Що стосується питання підміни тіла гетьмана під час його поховання у великій таємниці від рідних померлого, козацької старшини, духовенства, то це практично було неможливим. До того ж довелося б рахуватися з церковними правилами та релігійними переконаннями духовенства, яке на такий акт не погодилось би. По суті, в 1657 р. не було потреби затівати таку ризиковану версію з підміною померлого»⁴¹.

Польський історик Ф.Равіта-Гавронський, який особисто 1901 р. оглядав Іллінську церкву у Суботіві, засвідчив: «У правобічній стіні од дверей вхідних знаходиться невелика з жовтої бляхи табличка, на якій міститься сухий і короткий напис російський [що] звучить дослівно: “Тут спочиває тіло Хмельницького”. Жодної гробниці, жодного сліду – гола стіна, не більше. Не знають, яким чином постала злослива і підла легенда, що поляки викинули з гробниці домовину і прах Хмельницького, але про таку помсту нічого наша історія не знає. [...] Досить поглянути на товщину стіни, аби переконатися, що та труна якщо не в підвалі церковному, то в бічній стіні почиває – тільки ніхто до цього часу її не шукав»⁴². І це джерело підтверджує історичну традицію. Натомість на сьогодні достовірних писемних джерел про існування склепу Б.Хмельницького в колишній Михайлівській церкві у Суботіві ми не фіксуємо.

У контексті висновку Т.Таїрової-Яковлевої щодо визнання місцем поховання старшого сина гетьмана – Тимоша Михайлівської церкви⁴³ передусім удамося до відомостей про життєвий шлях останнього. У джерелах його ім'я зустрічається в різних варіаціях: «Тіміш», «Тимош», «Тиміш», «Тимофій», «Тимошко», «Тимошек», «Томиш». Ми надалі вживаємо ім'я Тиміш. Старший син Б.Хмельницького прожив коротке життя: народився 16 вересня 1632 р. у Суботіві, а загинув 15 вересня 1653 р. під Сучавою⁴⁴. А от де, коли та за яких обставин його поховали, ми й розглянемо далі, звертаючись до джерел. Про останні дні земного життя та похорон Т.Хмельницького

³⁸ Там само.

³⁹ Кукса Н.В. Гнат Якович Стеллецький: штрихи до портрета. – Черкаси, 2004. – С.83.

⁴⁰ Барабаш Т. Богдан Хмельницький. – Х., 2015. – С.241–242.

⁴¹ Соса П.П. Легенди про гетьмана. – С.12.

⁴² Див.: Кукса Н.В., Діденко Я.Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей... – С.129.

⁴³ Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків. – С.27.

⁴⁴ Тиміш Хмельницький [Електронний ресурс]: https://uk.wikipedia.org/wiki/Тиміш_Хмельницький

знаходимо таке. Літопис Самовидця: «В 1653 году [...] А гетман Хмельницкий оставался с войсками в Украине, так как никто на него не наступал, да к тому же уже и сам был нездоров. Только сын его Тимош ходил с войском к бугу на помощь к своему тестю господарю Молдавии Василию Лупулу, который воевал с господарем Валахии. Там Тимош погиб, а войско вернулось с потерями и привезло его тело»⁴⁵. Літопис Г.Грабянки: «Того ж року (тобто 1653 р. – *В.Л.*) Тиміш Хмельниченко ходив з козацьким військом на волохів [...] потім так було угодно Господу, що Тимоша вцілено в ногу з гармати і він помер. [...] А самі, взявши тіло Хмельниченка, з миром попрямували на Україну»⁴⁶. Й.Ролле: «22 жовтня тіло Тимоша доставили в Чигирин [...] Ховали Тимоша 27 грудня у Суботіві, у церкві Св. Михайла. Тіло везли з Чигирина»⁴⁷. М.Максимович: «Хмельницький між тим підвизався над Дністром, під Жванцем, де він уже у третій раз зійшовся на бій з Яном Казимиром; а звідти повернувся у свій Чигирин, щоб оплакати гроб улюбленого сина свого Тимоша, привезеного з Сочави й похованого у Суботіві 27 грудня»⁴⁸. Д.Бантиш-Каменський: «Тіло його було віддане землі 27 грудня, у Суботіві, у храме, батьком його спорудженому» (ці дані автор навів на основі «малоросійських» справ Колезького архіву 1653 р., назву храму опущено)⁴⁹. В.Смолій і В.Степанков: «30 (?) грудня відбулися похорони у Суботіві Тимофія Хмельницького»⁵⁰. Але, як бачимо, найбільш фахові знавці тієї епохи не подають конкретне місце поховання Т.Хмельницького. Не подав відомостей про це і І.Крип'якевич⁵¹, який, щоправда, згадував Тимоша в контексті версії про наругу над прахом Б.Хмельницького, зафіксовану «Чернігівським літописом», котру він не підтримав як достовірну: «Невідомо, чи труна Богдана Хмельницького залишалася на місці поховання. У Чернігівському літописі XVIII ст. було вміщено відомості, що 1664 р., коли польсько-шляхетські війська захопили Чигирин, за наказом Стефана Чарнецького тіло Богдана і тіло його сина Тимоша були видобуті і викинуті з домовини. Але ця вістка не підтверджується документами і не вважається достовірною»⁵². Такої думки дотримуються і В.Смолій та В.Степанков: «На жаль, історична наука ще неспроможна відповісти на запитання про місцезнаходження праху великого гетьмана. За Чернігівським літописом, у 1664 р. С.Чарнецький спалив Суботів і наказав дістати тіла Б.Хмельницького та його старшого сина Тимоша з трун й викинути на попелище»⁵³.

Д.Бантиш-Каменський, який на початку 1820-х рр. відвідував Суботів, зафіксував: «Я спеціально їздив у Суботово та, на жаль, марно шукав у відновленому храмі місця, де покоїться прах незабутнього Хмельницького. Хоч тамтешній священик запевняв мене, начебто малоросіяни зберегли останки цього великого мужа й, замість його гробниці, видали полякам іншу»⁵⁴. Л.Похилевич у 1864 р. зафіксував, що Т.Хмельницький упокоївся біля свого батька в Іллінській церкві: «Кожен російський мандрівник, котрого випадок приведе у цю вбогу церкву, нехай уклониться з благоговінням місцю за стовпом із південної сторони, біля виходу з церкви. Тут короткий

⁴⁵ Летопись Самовидца // Страна казаков. – К., 2004. – С.92.

⁴⁶ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – 192 с.

⁴⁷ Ролле Й. Жінки при чигиринському дворі. – С.33–34.

⁴⁸ Максимович М.О. Киевъ явился градомъ великимъ... – С.239.

⁴⁹ Бантиш-Каменский Д.Н. История Малой России. – К., 1993. – С.191.

⁵⁰ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – С.176.

⁵¹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.59.

⁵² Там само. – С.336.

⁵³ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. – С.719.

⁵⁴ Кукса Н.В., Діденко Я.Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей... – С.15.

час спочивали тлінні останки великого Богдана й сина його Тимофія»⁵⁵. До речі, Л.Похилевич датував Іллінську церкву 1651-м роком⁵⁶. У цьому контексті цікаві міркування Т.Нераденко про час будівництва цього храму і про те, яким бачив його П.Алепський у 1656 р. П.Алепський, 1656 р.: «а гетьман, його батько, будує нині на пагорбі, навпроти двірка, аби побільшити його пишноту, кам'яну церкву в ім'я Святого пророка Іллі»; «ми прибули до поселення під назвою Суботів, де зазвичай жив небіжчик Тиміш, гетьманів старший син. Суботівці вийшли назустріч нам хресною ходою й провели до великої нової церкви в ім'я Святого Михайла [...] тут, у Свято-Михайлівській церкві, Тимошева гробниця»⁵⁷. Т.Нераденко: «[...] найвірогідніше, Іллінська церква споруджувалася в 1651–1653 рр., в серпні 1653 р. – в день Св. Іллі – була освячена, а в 1656 р., коли в ній побував Павло Алепський, в церкві проводились додаткові роботи»⁵⁸.

Зауважимо, що на сьогодні існує кілька списків і ряд перекладів нотаток П.Алепського. Тож є сумніви щодо повноти та правильності їх трактування, зокрема у частині перебування в Україні. Ще 2009 р. М.Рябий, упорядник українськомовного варіанту щоденника мандрівника, зазначав: «Подорожні нотатки Павла Халєбського, писані на зворотному шляху від Москви до Рашкова, російський арабіст, професор Московського університету Г.А.Муркос, перекладаючи з арабської на російську, скоротив як сам хотів. За спостереженням українського арабіста Яреми Полотнюка, який мав справу з оригіналом Павла Халєбського, переклав деякі фрагменти з рукопису, що зберігається в Британському музеї, десятки сторінок переказано реченням-другим»⁵⁹. Отже, вважаємо, що подорожний щоденник П.Алепського ще потрібно детально вивчити з урахуванням адекватності перекладу, і насамперед у місцях, які засвідчують факти, важливі для нашого дослідження. Як зазначає Т.Таїрова-Яковлева: «Можна з великою впевненістю говорити, що саме в Михайлівській церкві поховали в 1653 р. Тимоша Хмельницького. Це підтверджується описом П. Алепського [...] Було б логічно припустити, що Богдан заповідав поховати себе поряд зі своїм улюбленим сином»⁶⁰. На наш погляд, до сьогодні чітко не зрозуміло, який же гробівець, і якого саме сина Б.Хмельницького міг бачити в 1656 р. П.Алепський. Адже, роблячи свій запис, цей сторонній оповідач міг і не знати про забитого Д.Чаплинським до смерті молодшого нащадка, ймовірно й похованого саме в єдиній діючій на час його смерті Михайлівській церкві. Це питання ми залишаємо відкритим для подальшого ґрунтовного студіювання. Адже, якщо врахувати зазначене вище щодо нотаток П.Алепського як базового джерела, то сьогодні не варто поспішати з недосить обґрунтованими припущеннями.

За даними Державного архіву Черкаської обл., в якому зберігаються документи про обстеження Всеукраїнським археологічним комітетом при ВУАН у другій половині 1920-х рр. і взяття на облік значної кількості пам'яток історії та культури Чигиринщини, Іллінська церква на 1926 р. в «Реєстрі монументальних пам'яток культури на Шевченківщині, які прийняті на облік і під охорону ВУАК» від 16 червня 1926 р. фіксується як «церква Богдана Хмельницького (Іллінська) в Суботові, будув. 1651 р., стиля бароко, фортифікаційного типу з бійницями, має історичне значіння

⁵⁵ Сказания о населённых местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки... – С.532–533.

⁵⁶ Там же. – С.537.

⁵⁷ Халєбський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник. – С.248–250.

⁵⁸ Нераденко Т.М. Золота підкова Черкащини. – Черкаси, 2006. – С.39.

⁵⁹ Див.: Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків. – С.26.

⁶⁰ Там само.

як місце поховання гетьмана Богдана Хмельницького»⁶¹. Тут роком побудови церкви вказаний 1651-й, із чого можна зробити висновок, що Т.Хмельницький міг бути похованим саме в кам'яній Іллінській, зведеній за два роки до його смерті й за шість років до смерті його батька Богдана.

У контексті встановлення вигляду поховання Т.Хмельницького (склеп, труна, гробівець) важливо те, як же було доставлено тіло небіжчика до Чигирин у жовтні 1653 р. (за рядом джерел, похорон відбувся за понад два місяці по тому). Після смерті Тимоша козаки сучавської залози під орудою полковника І.Федоренка вийшли із міста й забрали з собою забальзамоване тіло⁶² – «в залитій медом труні, закритій від вражого ока»⁶³. М.Грушевський наводив цікаву інформацію: «Все добро Тимошкове, всю здобич лишили в замку. Там же лишилося тіло Тимошкове – в однім склепі, в труні, накрите двома коврами». Посилаючись на «Павла з Алепа», «Тимофія поховали, вийнявши з нього середину і набальзамувавши. Положили в труну, обшиту оксамитом зовні і всередині»⁶⁴. Ю.Мицик, О.Бажан, В.Власов подають інформацію, що «тіло Тимоша Хмельницького було засипано сіллю і привезено до Суботова, де вбитий горем батько поховав його у Свято-Іллінській церкві, збудованій власним коштом. Церква, де упокоївся згодом і прах самого Богдана Хмельницького, збереглась і стоїть по цей день». Наголошуємо, що Ю.Мицик з 2002 р. місцем поховання Т.Хмельницького зазначає саме Іллінську церкву: «Козаки [...] привезли тіло Хмельницького до Суботова, де його було поховано у Іллінській церкві. Пізніше там поховали і Богдана Хмельницького»⁶⁵.

Отже забальзамоване тіло Тимоша можна було перемішувати при похованні в родовій усипальниці, яку готували протягом певного часу, чи перенести туди при перепохованні. Це наші міркування, за логікою подій. Можемо також припустити, що на рішення щодо захоронення Т.Хмельницького саме в Іллінській церкві (чи можливе перепоховання з Михайлівської) могла вплинути Корсунська трагедія – епізод із так званої «прихованої історії». У грудні 1655 р., під час відспівування одного «з найближчих соратників Б.Хмельницького»⁶⁶ – І.Золотаренка, у дерев'яній Миколаївській церкві трапилася пожежа, детально описана (за свідченнями очевидців) М.Грушевським: «[...] вся церква занялась і в однім згоріла квадранті, так що люд не міг вийти, і згоріло в тій церкві людей живих 430 з наддачею, два священники, рідні брати, в усіх апаратах як служили – що на кілька тисяч коштували. [...] Церква також згоріла разом з тілом, але Хмельницький, будши господарем в домі небіжчика, свого швагра, на той час вийшов був з церкви, щоб зробити якісь розпорядження»⁶⁷. Б.Хмельницький як свідок тієї страшної події, вочевидь добре усвідомлював неперспективність поховань у дерев'яних церквах. Тож ми повністю підтримуємо думку Н.Кукси: «Логічно припустити, що якщо на час смерті гетьмана була споруджена церква Святого пророка Іллі, то більш надійним місцем його вічного спочинку безперечно стала її кам'яна будівля з двометрової товщі стінами, ніж дерев'яна Свято-Михайлівська церква – споруда хоч і нова, але нетривка і недовговічна. Адже кожні 70–100 років дерев'яні храми потребували цілковитої перебудови, а у

⁶¹ Державний архів Черкаської обл. – Ф.Р.131. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.151.

⁶² Тиміш Хмельницький [Електронний ресурс]: https://uk.wikipedia.org/wiki/Тиміш_Хмельницький

⁶³ Черкаська Г. Тиміш і його Розанда // Голос України. – 2014. – 23 жовтня.

⁶⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.9., кн.1. – К., 1996. – С.594–595.

⁶⁵ Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С. Історія України. – 3-тє вид., допов. і переробл. – К., 2010. – С.110; Мицик Ю.А. Хмельницький Тиміш // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С.512; Його ж. Хмельницький Тиміш // Енциклопедія історії України. – Т.10: Т–Я. – К., 2013. – С.391.

⁶⁶ Горбєць В. Золотаренко Іван Нечипорович // Енциклопедія історії України. – Т.3: Е–Й. – К., 2005. – С.377.

⁶⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.9, кн.2. – К., 1997. – С.1156–1157.

ті неспокійні часи могли бути спалені. Про який вічний спокій тут може бути мова?.. Не виключено, що зі зведенням Свято-Іллінської церкви під нею було перепоховано останки Тимоша уже після смерті Богдана або навіть ще і за його життя»⁶⁸.

У 2019 р., як уже зазначалося, в Іллінській церкві у Суботіві геофізики зафіксували аномалії, котрі можна інтерпретувати як імовірне поховання Б. і Т. Хмельницьких. За результатами обробки даних георадарного зондування, як зазначає геофізик К.Бондар, отримано «чітке тривимірне зображення аномалії у центральній частині церкви. Її геометрія та розміри (довжина 3 м, ширина 1,3 м) відповідають об'єкту, схожому на склеп. До речі, ще 1970 р. саме центральну частину церкви, де ми передбачаємо наявність склепу, досліджував відомий український археолог Р.Юра. У своєму щоденнику він відмітив зміщення фундаментної плити однієї з колон на північ, у бік, як ми думаємо, вхідного тунелю до передбачуваної підземної споруди. Проте їм не вистачило буквально метра, аби дійти до об'єкта»⁶⁹.

У своїй статті, присвяченій перспективам пошуку могили Б.Хмельницького у Суботіві, Т.Таїрова-Яковлева, котра, припускаємо, особисто не мала змоги ретельно опрацювати щоденник Р.Юри, доволі зверхньо висловилася щодо автора цих рядків. Удавшись до ярлика «некомпетентності», дослідниця показала, що її не влаштовує висловлена нами теза стосовно можливої фальсифікації результатів розкопок 1971 р. у Суботіві⁷⁰. Для істориків, які глибоко не торкалися цієї проблеми, варто зазначити наступне. Від середини 1960-х рр. в УРСР спостерігалось пошуківлення досліджень періоду козацтва, що «було пов'язано із призначенням на посаду першого секретаря ЦК КП України П.Шелеста, який відзначався україноцентричними поглядами»⁷¹. У той час на республіканському рівні активно вивчалось питання «про створення у Суботіві, Чигирині, Холодному Яру історико-меморіального заповідника, пов'язаного з визвольною війною українського народу 1648–1654 рр. та життям і діяльністю Богдана Хмельницького»⁷², було ухвалене рішення про Суботівський загін Слов'янської експедиції Інституту археології АН УРСР. Експедиція, керівником якої призначили ст. наук. співроб. вказаної установи Р.Юру, розпочала роботу 14 липня 1970 р. Перед її учасниками було поставлено ряд завдань, серед яких і дослідження підземної частини Іллінської церкви з метою виявлення поховання Б.Хмельницького⁷³. Щоденник Р.Юри, де ретельно виписані завдання й хід роботи, дає змогу «поринути в атмосферу перших професійних пошуків поховання Богдана Хмельницького, що проходили в умовах радянського тоталітаризму»⁷⁴. Археолог детально описував робочі моменти, робив замальовки, креслення, схеми, плани, значна частина яких не ввійшла до звіту експедиції. У процесі опрацювання цих документів виявлено суттєві розбіжності у висновках, викладених у звіті. «Якщо порівняти щоденник і звіт Р.Юри, то у звіті основний акцент зроблено на розкопках на Замчищі. Про хід і результати розкопок у храмі інформація подається стисло, без зайвих деталей. Навіть коли співставити завдання експедиції, висвітлені Р.Юрою на початку

⁶⁸ Кукса Н.В. Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві: минуле і сьогодення успальниці Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2020. – С.242.

⁶⁹ У Суботіві науковці знайшли ймовірне поховання Богдана Хмельницького [Електронний ресурс]: <https://dzvin.media/news/u-subotovi-naukovczy-znajshly-jmovirne-pohovannya-bogdana-hmelnyczkogo-foto/>

⁷⁰ Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків. – С.23.

⁷¹ Кукса Н.В. Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві: минуле і сьогодення успальниці Богдана Хмельницького. – С.320.

⁷² Юра Р.О. Щоденник експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р. // Архів Інституту археології НАН України (далі – Архів ІА НАНУ). – С.6.

⁷³ Там само. – С.2–3.

⁷⁴ Кукса Н.В. Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві: минуле і сьогодення успальниці Богдана Хмельницького. – С.321.

щоденника і у звіті, то вони мають розбіжності! Більше того, з виявленням поховань у храмі, він називає місце біля південної стіни храму не інакше, як місцем поховання Богдана Хмельницького. Причому, робить це неодноразово. У звіті цього вже не бачимо. І, напевно, не тільки тому, що Р.Юра поставив під сумнів своє припущення»⁷⁵. Його немає й у статті 1972 р.⁷⁶ У згаданому щоденнику засвідчено контроль за діяльністю експедиції. Так, у 1970 р. її учасники провели дослідження в наві (розкоп №1 з прирізки) й повністю розкопали апсиду церкви до рівня материка. Розкоп №1 розміром 8,9х2,6 м проходив повз колони, що підтримують хори, від північної стіни до символічного надгробка Б.Хмельницького. Щоб плита не впала в розкоп, Р.Юра вирішив поглиблювати його лише на північ від неї, залишивши приступку завширшки 1 м (починаючи з глибини 0,4 м). Цю приступку добре видно на фотографіях і кадрах з кінохроніки, відзнятої 26 серпня 1970 р. кінооператором Ф.Забігайлом у Суботіві⁷⁷. Р.Юра займався питанням щодо можливості звільнення площі для розкопок від надгробка (для чого знадобився кран) ще до початку досліджень у церкві. Після його звернення до відповідальних осіб Чигиринського райкому партії почалися довготривалі бюрократичні зволікання, зафіксовані у щоденнику⁷⁸. «Приїжджав у Суботів 3-й секретар (по пропаганді) Чигиринського райкому партії тов. Осипенко Людмила Захарівна. Вона сказала, що зв'язалась з третім секретарем Черкаського обкому партії т. О.Л.Сташенком, який повідомив її про те, що розкриття захоронення Б.Хмельницького не можна розпочинати доти, поки на це не дасть дозвіл відділ пропаганди ЦК КПУ»⁷⁹. Р.Юрі так і не вдалося отримати згоду, щоб відсунути плиту надгробка та дослідити ґрунт під нею. 18 липня 1970 р. під час телефонної розмови завідувач відділу археології слов'ян Інституту археології АН УРСР В.Баран повідомив керівникові експедиції, що після 24 серпня до Суботова мають приїхати члени республіканської комісії⁸⁰. До 3 вересня археологи очікували на цей приїзд, однак Р.Юра отримав від свого начальства наказ повертатися в Київ. Було прийнято рішення продовжити розкопки у церкві з метою дослідження всієї площі, щоб наступного року мати можливість розпочати реставрацію пам'ятки. Проте до створення комісії і її приїзду у Суботів можливе місце поховання Б.Хмельницького вирішили не досліджувати⁸¹. Для пришвидшення роботи археологів Суботівський загін було перетворено на Слов'янську експедицію, яка мала працювати з 8 вересня по 7 жовтня 1970 р. Керівником її поки що залишили Р.Юру, а розкопки локалізувалися у вівтарній частині Іллінської церкви.

У звіті Р.Юри, на думку К.Бондар, міститься «непряме підтвердження наявності вхідного тунелю до склепу». Фахівець зазначає, що зміщення фундаментної плити південної колони, яка підтримує хори, на 20 см на північ і на 9 см на схід «могло статися в разі існування порожнечі між колонами – вхідного тунелю. [...] Таким чином, обстеження у 2019 р. Іллінської церкви в Суботіві георадарним методом показало наявність підземної споруди у центральній частині нави. Глибина до стелі становить 2,40 м, висота від підлоги до стелі – 1,6 м, площа по підлозі – 3,0х2,0 м. Похилий вхідний тунель, імовірно, розташовується у західній частині нави біля входу до церкви.

⁷⁵ Там само. – С.334.

⁷⁶ Юра Р.О., Горішній П.А. Археологічні дослідження в Суботіві // Український історичний журнал. – 1972. – №1. – С.155–156.

⁷⁷ Бондар К. Сто років наукових пошуків: Результати археологічних та геофізичних досліджень в Іллінській церкві – усипальниці Богдана Хмельницького в Суботіві // Пам'ятки України: Національна спадщина. – 2020. – №1/3. – С.60.

⁷⁸ Юра Р.О. Щоденник експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р. – С.30–33.

⁷⁹ Там само. – С.40.

⁸⁰ Там само. – С.47.

⁸¹ Там само. – С.60.

Передбачається, що споруда повністю засипана ґрунтом. Об'єкт побудований підземним способом, він розташовується під розкопом Р.Юри 1970 р. Результати геофізичної інтерпретації підтверджені перевірочним бурінням, в ході якого у товщі ґрунтів виявлена зона розуцільнення, що відповідає засипці об'єкта. Не виключено, що виявлена підземна споруда є склепом-усипальницею гетьмана України Б.Хмельницького, про наявність якого згадується у метриці Іллінської церкви від 1888 р.»⁸².

Зауважимо, що Р.Юра не віднайшов цієї споруди в 1970 р., хоча й проводив розкопки саме у зазначеному місці: «Його розкоп №1 сягав глибини 1,77 м і не виявив вторгнення в культурний шар з поверхні. Дослідник зупинив розкопки, пройшовши всі культурні нашарування і заглибившись у материковий ґрунт. Перекриття ж склепу міститься на глибині 2,40 м безпосередньо під розкопом, об'єкт вирізаний у материковому лесовидному суглинку»⁸³. Тобто Р.Юра міг зробити сенсаційне відкриття, але цього не сталося, і його висновки в офіційному звіті досить стримані. Нам не вдалося знайти логічного пояснення того, чому ж Р.Юрі не дозволили наступного року проводити дослідження в Іллінській церкві не лише керівником експедиції, а навіть її членом. Натомість очільником Суботівської середньовічної експедиції Інституту археології АН УРСР було призначено П.Горішнього. Залишимо за межами цієї публікації припущення і здогадки щодо подальшої трагічної долі Р.Юри, зауваживши стосовно неодноразових і наполегливих «коригувань» історичного поля нашої держави й національної пам'яті.

Тепер щодо археолога П.Горішнього і «сенсаційних» результатів його розкопок у 1971 р., котрі, на нашу думку, могли свідомо спрямовуватися на підтвердження свідчень «Чернігівського літопису» про напад на Суботів С.Чарнецького в 1664 р. І ось чому. Розкопки проводилися на площах, що не досліджувалися в 1970 р., зокрема біля північної й південної стін, поблизу вівтаря та у центральній частині Іллінської церкви. У звіті П.Горішнього⁸⁴ йдеться про те, що в розкопі №3 на глибині 2 м було розчищено контури в лесі, а потім і саму яму розмірами 2,3х0,7 м. Поряд знайдено уламок – можливо, надгробної плити та обгорілу дошку, шматок матерії, фрагмент людського ребра. Також зазначено, що поряд у фундаменті є два проломи. Саме цю яму керівник експедиції й інтерпретував як розорену могилу Б.Хмельницького. На думку П.Горішнього, «ймовірно через ці проломи було витягнуто наверх домовину, про що свідчать знахідки в проломі»⁸⁵. До речі, І.Крип'якевич уже в радянські часи ставив під сумнів свідчення про розорення поховань Б. і Т. Хмельницьких. Незрозуміло, як зазначені фахівці змогли висунути версію, що домовину було витягнуто через, начебто, проломи у фундаменті церкви, не провівши (для підтвердження свого висновку) дослідження із зовнішнього боку споруди. Принаймні у звіті П.Горішнього про це не йдеться.

У метриці Іллінського храму, складеній у жовтні 1888 р. вчителем Медведівської церковно-приходської школи О.Гатаровим, у розділі «Зовнішні частини церкви» чітко записано, що з правої її сторони біля середньої колони трохи на захід «знаходиться склеп Зиновія Богдана Хмельницького та його сина Тимофія, закиданий сміттям під час перебудови церкви»⁸⁶. Посилаючись на це джерело, Т.Таїрова-Яковлева робить

⁸² Бондар К. Сто років наукових пошуків: Результати археологічних та геофізичних досліджень... – С.66.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Горішний П.А. Звіт про археологічні дослідження Суботівської середньовічної експедиції Інституту археології АН УРСР у 1971 р. // Архів ІА НАНУ. – С.5.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Звіт з виконання науково-технічної експертизи обстеження Іллінської церкви та прилеглої до неї території у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області із застосуванням неруйнівних геофізичних методів. Керівник теми: канд. геол. наук К.М.Бондар. – К., 2019. – С.4–5.

висновок, що «гаданий вхід до склепу був поза церквою. На думку О.Татарова, його закидали сміттям під час реконструкції 1855 р. Таке зневажливе ставлення до місця, де справді знаходилася б могила великого гетьмана, уже наводить на певні сумніви»⁸⁷. Погоджуємось із цими сумнівами, адже фундатор Української козацької держави, котрий помер у розквіті своєї слави, мав бути похований саме у вівтарі родової усипальниці, а не на узбіччі «поза церквою».

Далі ми висловимо й аргументуємо ряд своїх міркувань щодо висновків Т.Таїрової-Яковлевої про перспективність пошуків могил Б. і Т. Хмельницьких не в Іллінській, а на місці колишньої дерев'яної Михайлівської церкви у Суботіві, що нині не існує та локалізація котрої до цього часу не визначена. Викликає подив, що дослідниця у згаданих публікаціях фіксує розрив історичної пам'яті на суботівських теренах, і водночас до рангу аргументів на підтвердження власної версії зводить фрагменти місцевих переказів в інтерпретації о. М.Грушевського, до прикладу, такі: «Один льох починається з самої церкви мурованої та йде попід Хмельницького дворищем»; «Столітній Іван Пушкар теж свідчив, що “оден льох починається з Мурованки та звідси йде аж у Тясмин річку»»⁸⁸. Фактично наведені цитати використовуються як доказ щодо неможливості зв'язку поховання Б.Хмельницького з локаціями Іллінської церкви. Хоча логічно було б припустити зворотнє: через імовірні підземелля легко було абсолютно непомітно що завгодно як пронести до храму, так і винести звідти. «Ще одна легенда – про скарби Хмельницького. Перші звістки виникли “по гарячих слідах”. У ХІХ ст. П.Шуть розповідав: “Кажуть, що в його церкві – у мурованій – є кладь нечислима, саме золото попід підвалинами»»⁸⁹. Фразу про «гарячі сліди» дослідниця бере з праці С.Твардовського⁹⁰. Нам видається некоректним використання в академічній статті народних переказів кінця ХІХ ст. у підтвердженні джерел ХVІІ ст. Сказання, як на нашу думку, не вельми зручний засіб для передачі константних повідомлень, хоча вони й можуть бути відбитком певної реальної події. Не погоджуємось також і з твердженням історикині, що Іллінська церква мала народну назву «Великий льох»⁹¹. Повселюдно її так ніхто не називав, а цій метафорі дав дорогу у світ Т.Шевченко у своєму поетичному творі⁹².

Цілком згодні з Т.Таїровою-Яковлевою, що не викликає сумнівів факт поховання гетьмана у Суботіві⁹³. А оскільки, і за нашими розвідками⁹⁴, «легенда про те, що С.Чарнецький викинув із могили останки Богдана й Тимоша Хмельницьких не підтверджується тогочасними польськими, українськими, російськими джерелами»⁹⁵, то, вочевидь, ці поховання у Суботіві є донині. Тому вважаємо за доцільне провадити подальші пошуки. Хоча «прямих указівок тогочасних джерел про місце поховання Б.Хмельницького не існує»⁹⁶, і ми згодні з російською дослідницею щодо відсутності саме тодішніх джерел, проте в різних, але не набагато віддаленіших у часі, зазначено, що його поховано 1657 р. у Суботіві в «кам'яній», «монастирській», «мурованій», «ринковій», «Іллінській», «церкві, що він сам будував».

⁸⁷ Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків. – С.24.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само. – С.27.

⁹⁰ Див.: Twardowski S. Woyna domowa z kozaki i tatarzy, Moskwa, potem Szwedami i z Węgry. – S.239 [Електронний ресурс]: <https://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/publication/6144/edition/5567/content?ref=desc>

⁹¹ Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків. – С.24.

⁹² Шевченко Т.Г. Кобзар. – К., 2008. – С.301–318.

⁹³ Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків. – С.27.

⁹⁴ Лазуренко В.М. Сучасний погляд на історичні події 1664 р.: Наруга над прахом великого українського гетьмана Богдана Хмельницького: була чи не було? // Гуманітарний вісник. – Ч.32. – Вип.16. – Черкаси, 2020. – С.5–12.

⁹⁵ Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків. – С.27.

⁹⁶ Там само.

Т.Таїрова-Яковлева зазначає, що «єдині тогочасні вказівки про його поховання пов'язуються з «ринковою» церквою»⁹⁷. А ось тут ми ніяк не можемо погодитися. З «ринковою» захоронення Б.Хмельницького пов'язують свідчення в «Літописі Самовидця». Натомість у Г.Грабянки вказано поховання в «мурованій», у С.Величка – у «кам'яній», в «Історії русів» місцем вічного спочинку подається «монастирська його церква»⁹⁸.

Цілком погоджуємось із констатацією місця розташування Михайлівської церкви в ті часи – вона «розташовувалася у центрі села, зведена швидше за все батьком Богдана»⁹⁹. Проте спірним є висновок, що «Іллінська не може вважатися ринковою, тому що збудована була на височині, навпроти замку Б.Хмельницького»¹⁰⁰, адже, на наш погляд, ця церква цілком відповідає співвіднесенню з «ринковою»: торжище могло бути на височині, понад верхнім шляхом на Чигирин. Середньовічні місцеві ринки славилися, головним чином, продажем худоби, що була основним видом товару. І якщо розглядати Суботів у ті часи, то він географічно лежав на порубіжжі, де такі ринки були саме на околицях. Специфіка українських порубіжних ринків, на відміну від тогочасних європейських містечкових ремісничих базарчиків навколо ратуш у тому, що вони мали головним чином сільськогосподарський характер: торг тут ішов із возів, мажар, продавалися корови, воли, свині, кози та ін. Тож ми вважаємо, що такого величезного скупчення на центральному майдані села, де була розташована в ті роки Михайлівська церква з цвинтарем, бути не могло. А природні вигоди місцевості неподалік від Іллінської церкви якраз цьому слугували. Адже й досі цей куток Суботова називають Крамарське.

Т.Таїрова-Яковлева резюмує: «Із великим ступенем упевненості можна говорити, що в Михайлівській церкві був похований Т.Хмельницький [...] склеп Михайлівської церкви зберігався принаймні до кінця ХІХ ст., утім ніколи не досліджувався»¹⁰¹. Ці висновки вважаємо непереконливими. Підстави так думати нам дає розуміння того, що цілком могли мати місце як відтермінування поховання Т.Хмельницького, так і перепоховання, що до сьогодні чітко не зрозуміло. Якщо склеп і був, тоді навряд чи його обійшли б увагою численні скарбушукачі, котрі «полювали» на культурні й історичні цінності. Це питання ми залишаємо відкритим для подальшого ґрунтовного дослідження.

Дослідниця підсумовує: «Видається найбільш вірогідним, що Б.Хмельницького поховали в батьковій Михайлівській церкві на ринку, тобто у центрі села, поряд з улюбленим сином. Могила гетьмана могла загинути під час однієї з пожеж, а склеп не пережив ХХ ст. І все ж розкопки на місці дерев'яного храму представляються перспективними»¹⁰². Не підтримуємо цей загальний висновок. Хоча, на наше переконання, така версія має право на існування й, можливо, перспективна в деяких аспектах, але це не виключає необхідності підтвердження гіпотези українських геофізиків, запропонованої 2019 р. на основі здобутих ними даних. Адже виявлена всередині Іллінської церкви локальна аномалія очевидна. Саме за конфігурацією ймовірних порожнин (це не видовжене утворення!) науковці зробили висновок, що це щось зовсім інше, аніж підземний хід.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Літопис Самовидця [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/samovyd/sam02.htm>; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/grab/hrab2.htm>; Величко С. Літопис. – Т.1. – К., 1991. – С.206–207; Історія русів. – С.191.

⁹⁹ Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків. – С.27.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Там само.

Наведемо, в порядку дискусії з Т.Таїровою-Яковлевою, низку міркувань із приводу висунутої нею версії, зокрема щодо джерельної бази (на противагу історичній традиції). «Треба сказати, що попри популярність версії про Іллінську церкву, не всі історики поділяли цю думку. Головні сумніви щодо трактування звістки Самовидця висловив В.Липинський»¹⁰³. Утім, за всієї глибокої поваги, він усе ж більше знаний як політолог, філософ, соціолог, публіцист, теоретик українського консерватизму, а не фахівець-біографіст Б.Хмельницького. До речі, свої висновки В.Липинський робив під враженням від переказів, записаних о. М.Грушевським – у 1897–1910 рр. настоятель Михайлівської церкви у Суботіві, етнограф, фольклорист, ім'я котрого впродовж довгих десятиліть було незаслужено забуто¹⁰⁴, родич знаного історика, який і посприяв виданню його праці «Гетьманське гніздо: Урочища і перекази села Суботова», що мала неабиякий резонанс¹⁰⁵. У цій книжці є й таке сказання: «А вже як пустою була мурована церква, то нікому й думки не було її строїти і попів у неї просити. Дарма що там же і Хміль старий похований був – сеж уже знали всі, а у дерев'яній ніякого-ж сліду Хмельнищини немає. Що у ній похований його старший син Тиміш, сього-ж не знали, аж поки консисторія не прислала у волость, що він похований, і поки справді, як почали строїти її, не знайшли склепу й доломини у йому та поки Зотенко Захарко-Дон не одбив дверей у склепу та не зняв віка з домовини Тимошевої і не показав людям, що справди є його могила і він сам є там... І зарівнявши і засипавши склеп той, повкидали туди усе, що познаходили там, і кусок дверей, одбитих Захарком, уклали туди, засипали, затоптали і почали підвалини класти»¹⁰⁶. Т.Таїрова-Яковлева, спираючись на зазначене видання, робить досить несподіваний для нас висновок: «Історична пам'ять щодо могили Б.Хмельницького була відсутня вже на початок ХІХ ст. (що видно з праці о. М.Грушевського), а можливо й у ХVІІІ ст. Це пов'язано з трагічною долею Правобережжя, яке пережило воєнне спустошення, два “згони” населення. Наприклад, у ХІХ ст. у Суботіві не пам'ятали жодної (!) думи про гетьмана»¹⁰⁷.

Зауважимо, що з ХІХ ст. в регіоні фіксувалися різні версії про «Богданову таємницю»: ритуальне поховання, таємне перепоховання, підміна тіла під час похорону та ін. Ми віднайшли письмово підтвержені факти про боротьбу за відновлення історичної правди стосовно поховання Б.Хмельницького одного непересічного церковнослужителя з Чигиринщини. У 1921 р. отець О.Єримович, священник Хрестовоздвиженського собору у Чигирині (з 1900–1937 рр.), член Чигиринського товариства охорони пам'яток старовини й мистецтва¹⁰⁸, вирішив перевірити факти, наведені в так званому «Михайлівському літопису», також створеному о. М.Грушевським. Йому вдалося ще застати суботянина М.Бердника, і той письмово засвідчив фальсифікацію, проведenu о. М.Грушевським від його імені. Черкаський дослідник П.Соса наприкінці ХХ ст. займався цією проблемою та дійшов такого висновку: «Дослідження [...] різних історичних джерел показують, що ці легенди здебільшого народжувалися на Черкащині і, насамперед, у Чигирині та Суботіві... До цих легенд причетний і церковний літописець, священник Суботівської Михайлівської церкви Марко Грушевський.

¹⁰³ Там само. – С.24.

¹⁰⁴ Кукса Н.В., Діденко Я.Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей... – С.11.

¹⁰⁵ Грушевський М. Гетьманське гніздо: Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897–1899 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.91, кн.5. – Л., 1909. – С.5–32.

¹⁰⁶ Гетьманське гніздо: Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897–9 / Подав Марко Грушевський // Пам'ятки України: історія та культура. – Річник ХХХІV. – Ч.2. – К., 2002. – С.119.

¹⁰⁷ Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків. – С.23.

¹⁰⁸ Нераденко Т.М. Археологія Чигиринщини. – Черкаси, 2012. – С.245–246; Переплиця А. Православні святині Чигиринщини. – Черкаси, 2020. – С.140–152.

Він прагнув перекреслити історичне значення Іллінської церкви і зробити славу своїй, Михайлівській. З цією метою він хотів переконати жителів Суботова спорудити на місці існуючої тоді дерев'яної Михайлівської церкви нову, кам'яну, а Іллінську церкву зовсім закрити і зробити з двох приходів – один, у новій Михайлівській церкві імені Богдана Хмельницького [...] спроба Марка Грушевського не мала успіху, і жителі Суботова його не підтримали. Незважаючи на провал свого задуму, церковний літописець, щоб захистити свої позиції, пішов на інший захід. Він заявляє у своєму літопису, що Богдана Хмельницького поховано саме в Михайлівській церкві. Це ствердження він записує як спогади від імені суботівського жителя Маркіяна Бердника. М.Грушевський у своєму літопису безпідставно описав, що начебто тут лежало тіло сина Богдана Тимоша. Посилаючись на М.Бердника, літописець стверджував, що в церкві було знайдено на глибині 2-х аршин ще три покійники, а також декілька уламків кам'яної плити з словами: «Тисяча шестисотого року, мая 7 дня». Ось на підставі цих спогадів М.Грушевський робить упереджені висновки: під Михайлівською церквою поховано Б.Хмельницького і його сина Тимоша. Кам'яна плита з датою 1600 р. начебто підтверджує, що Михайлівська церква була споруджена раніше Іллінської на 50 років»¹⁰⁹. Отже інтригуючі, однак, м'яко кажучи, «суперечливі» (враховуючи все зазначене вище) відомості щодо поховань усередині Михайлівської церкви о. М.Грушевський сам і поширював, ще й надрукував у своїй збірці, яка неодноразово потім слугувала джерелом для історичних досліджень і деяких важливих висновків. Рукопис О.Єримова нині зберігається у фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею¹¹⁰. Наводимо витяг з нього (без перекладу): «Основан своё научное выяснение подлинного места погребения Хмельницкого на сочинённых субботовским церковным летописцем о. Марком Грушевским летописных бреднях, а главным образом, на записанных в этой летописи тем же о. Марком якобы показаниях землекопа Маркиана Бердника, профессор Стеллецкий не обратил, очевидно, внимания на то, что все эти летописные сведения, действительно наводящие на мысль о существовании тайны Богдана, написаны в летописи всего лишь в 1903 г., то есть, только 18–19 лет тому назад»¹¹¹.

О.Єримович описав, як особисто зустрівся зі ще живим на той час М.Бердником, котрий, ознайомившись із текстом «літопису» в Михайлівській церкві, страшенно обурився та заявив, що о. М.Грушевський «занадто безцеремонно зловжив його – Бердника – іменем»¹¹². Для відновлення справедливості останній 4 грудня 1921 р. написав на ім'я тогочасного священника Михайлівської церкви Г.Кривенка записку про те, що він не знаходив під час земляних робіт поблизу цього храму поховань ані Богдана, ані Тимоша Хмельницьких: «Никаких знаменитых покойников под церковью я не бачив. Про Тимоша я нічого не чув и написав о. Марку [...], бо про Тимоша у нас в сьли ниhto з дидив и прадидив нічого не знали и не говорили, де вин похороненый тоже не знають. Про самого же Богдана Хмельницкого у нас у Суботове с древнего времени уси знають и говорятъ, що вин построив Илинську церкву, був похороненный під нею»¹¹³. Повний текст цієї записки О.Єримович наводить у рукопису.

¹⁰⁹ Соса П.П. Легенди про гетьмана. – С.10–11.

¹¹⁰ Єримович А. Тайна погребения Богдана Хмельницкого: как факт спекуляции историческим событием [рукопис] // Черкаський обласний краєзнавчий музей. – ПП-11. – 88 с.

¹¹¹ Там же. – С.79.

¹¹² Там же.

¹¹³ Там же. – С.80–81.

Отже, у результаті проведеного нами аналізу, можемо зробити певні висновки.

1. Виходячи з реалій і враховуючи сучасні гіпотези українських дослідників, що базуються на виявленні 2019 р. аномалій усередині Іллінської церкви, перспективними видаються пошуки місця поховання гетьмана України Богдана Хмельницького та його сина Тимоша саме у цьому храмі. Пропонуємо розробити й затвердити на державному рівні комплексну програму всебічного наукового дослідження Іллінської церкви – пам'ятки національного значення у с. Суботів Черкаської обл. – на предмет остаточного підтвердження чи спростування можливого поховання тут Б. і Т. Хмельницьких.

2. Дотримуємося думки, що Іллінську церкву було збудовано 1651 р., на що вказує ряд писемних джерел, а датування 1653 р. широко з'явилося в літературі за радянського часу. Вважаємо, що саме ця церква, а не Михайлівська, була «ринковою» на момент смерті Б.Хмельницького, адже ринки у цій місцевості, враховуючи характер сільськогосподарської продукції й товарів, зазвичай розташовувалися на околиці населеного пункту. Рельєф і назва території біля Іллінської церкви найбільш відповідають визначенню та функціям ринкової площі.

3. Констатуємо, що до цього часу фахівці (археологи, геофізики, історики) не локалізували точне місцезнаходження саме тієї споруди Михайлівської церкви XVII ст., де бували Б.Хмельницький і його старший син Тиміш, яка була розібрана й перенесена в 1870-х рр. в інше місце. На сьогодні ж достовірних тогочасних писемних джерел про поховання Б. і Т. Хмельницьких та існування склепу в колишній дерев'яній Михайлівській церкві у Суботіві не зафіксовано. Достеменно не встановленим залишається й точне місце розташування вже перенесеної споруди Михайлівської церкви, зруйнованої більшовиками 1935 р. Розробка програми з дослідження ймовірних локацій цього храму для подальших пошуків була б логічним наступним кроком у разі непідтвердження основної гіпотези.

4. Щодо джерельної бази, зауважимо, що подорожні нотатки П.Алепського потребують ретельного сучасного історико-перекладознавчого аналізу у частині відвідин Суботова в 1656 р., щоб уточнити стан Іллінської церкви на той час: збудована, недобудована, діюча чи перебувала у стані добудови; а також додатково, за можливості, з'ясувати (з урахуванням адекватності сучасного перекладу), чий саме гробівець бачив мандрівник у Михайлівській церкві. На нашу думку, іншого сина Б.Хмельницького, очевидно малолітнього, який, за рядом джерел, помер 1637 р. Портретне ж зображення Т.Хмельницького П.Алепський міг побачити там само, адже за свого життя покійний опікувався цим храмом, чому є писемні підтвердження.

5. Припускаємо, що тіло Т.Хмельницького першопочатково могло знаходитися у дерев'яній Михайлівській церкві, а до кам'яної Іллінської, можливо та дуже ймовірно, було перенесене за вказівкою Б.Хмельницького або наприкінці грудня 1653 р., або після Корсунської трагедії 1655 р. Зробити це було нескладно з огляду на те, що воно попередньо піддавалося бальзамуванню.

6. З'ясовано, що версію про поховання Б.Хмельницького в Михайлівській церкві у Суботіві наприкінці XIX – на початку XX ст. активно пропагував, у тому числі й через видання «Гетьманське гніздо...», о. М.Грушевський. Із приватних міркувань щодо храму, де він був настоятелем, та для його звеличення священник штучно применшував статус Іллінської церкви як усипальниці Хмельницьких, прагнучи перекреслити її історичне значення й надати славу своїй, Михайлівській, а також спорудити новий кам'яний храм, зробивши один приход. Спираючись на створений ним самим так званий «Літопис Михайлівської церкви», священник переконував, що

Б.Хмельницького поховали саме там. Це твердження він обґрунтував, фальсифікуючи спогади суботівського жителя М.Бердника. До сьогодні місцезнаходження згаданого «літопису» невідоме.

7. Ми встановили, що саме завдяки краєзнавцю і священику О.Єршовичу в 1921 р. вдалося виявити, довести й оприлюднити факт фальсифікації о. М.Грушевським спогадів суботівського мешканця М.Бердника щодо нібито знаходження ним поховання Б. і Т. Хмельницьких під час ремонтних робіт на місці старої Михайлівської церкви.

8. Зауважуємо, що сучасні дослідження не підтверджують напад С.Чарнецького на Суботів у 1664 р. та здійснення наруги над прахом гетьмана Б.Хмельницького і його старшого сина Тимоша зі знищенням їхніх поховань, тому подальші пошуки зазначених поховань вважаємо перспективними.

9. Розглядаємо, у плані пошуків достовірної інформації стосовно місця захоронення Б. і Т. Хмельницьких, дослідження біографій, документів та матеріалів, пов'язаних із Г.Золотаренко (третьою дружиною гетьмана), Розандою (дружиною Тимоша), гетьманами І.Виговським і Ю.Хмельницьким, а також церковним діячем Лазарем (Барановичем), особливо щодо залишення цими особами спогадів у записках, листах тощо після серпня 1657 р.

10. Наголошуємо, що пошуки поховання Б. і Т. Хмельницьких повинні проводитися комплексно й системно, у діалектичному зв'язку з історичною традицією, результатами сучасних досліджень та їх інтерпретацією, спиратися на писемні джерела, топографію місцевості, реалії сьогодення.

REFERENCES

1. Barabash, T. (2015). *Bohdan Khmelnytskyi*. Kharkiv. [in Ukrainian].
2. Bondar, K. (2020). Sto rokov naukovykh poshukiv: Rezultaty arkeoholichnykh ta heofizychnykh doslidzhen v Illinskii tserkvi – uspalnytsi Bohdana Khmelnytskoho v Subotovi. *Pamiatky Ukrainy: Natsionalna spadshchyna*, 1-3, 59–66. [in Ukrainian].
3. Chukhlib, T. (2019). Vseukrainska naukovo-praktychna konferentsiia “Usypalnytsia hetmana Bohdana Khmelnytskoho: istoriia, myfy, suchasnyi stan”. *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*, 6, 220–223. [in Ukrainian].
4. Kuksa, N.V. (2002). Z istorii Bohdanovykh tserkov u Subotovi. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kulturna, XXXIV*, 2. [in Ukrainian].
5. Kuksa, N.V. (2002). Istorychni pokhovannia XVII–XVIII st. v Subotovi. *Naukovi zapysky*, 9. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Kuksa, N.V. (2003). Pravoslavni tserkvy Chyhyrynshchyny u vizyatsii 1726 r. *Svidok kozatskoi slavy: pobliad cherez stolittia*. Cherkasy. [in Ukrainian].
7. Kuksa, N.V. (2005). Tserkva v imia Sviatoho Arkhistratyha Mykhaila v Subotovi. *Istoriia religii v Ukraini*. Lviv. [in Ukrainian].
8. Kuksa, N.V. (2013). Rarytety kozatskoi doby Chyhyrynshchyny: Naprestolne Yevanheliie 1651 r. iz Sviato-Mykhailivskoi tserkvy u Subotovi. *Somi Bohdaniivskii chytannia: Mat. Vseukr. nauk. konf.* Cherkasy. [in Ukrainian].
9. Kuksa, N.V. (2020). *Tserkva Sviatoho Proroka Illi v Subotovi: mynule i sobodennia usypalnytsi Bohdana Khmelnytskoho*. Cherkasy. [in Ukrainian].
10. Kuksa, N.V., Didenko, Ya.L. (2013). *Chyhyrynshchyna v podoroznikh notatkakh vidomykh osobystosti XIX – I polovyny XX st.* Cherkasy. [in Ukrainian].
11. Kuksa, N.V. (2004). *Hnat Yakovych Stelletsyky: shtrykhy do portreta*. Cherkasy. [in Ukrainian].
12. Kileso, S.K. (2000). *Arkhitekturni ta mystetski skarby Bohdanovoho kraiu*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Lazurenko, V.M. (2004). *Istoriia Chyhyrynshchyny (z naidavnishykh chasiv do sobodennia)*. Cherkasy. [in Ukrainian].
14. Lazurenko, V.M. (2019). *U poshukakh krypty velykoho derzhavotvortsia Ukrainy Bohdana Khmelnytskoho: Pokhovannia hetmana Ukrainy Bohdana Khmelnytskoho v Illinskii tserkvi u s. Subotiv: vid stolitnikh doslidzhen, lebend ta myfo do suchasnykh naukovykh bipotez*. Cherkasy. [in Ukrainian].
15. Lazurenko, V.M. (2020). Suchasnyi pohliad na istorychni podii 1664 r.: Naruha nad prakhom velykoho ukrainskoho hetmana Bohdana Khmelnytskoho: buľa chy ne buľo? *Humanitarnyi visnyk*, 32, 16. Cherkasy. [in Ukrainian].
16. Lazurenko, V.M. (2021). *Bohdan Khmelnytskyi i navprotystoiannia tserkov Subotova*. Kharkiv. [in Ukrainian].
17. Mytsyk, Yu. (2002). Khmelnytskyi Tymish. *Ukrainske kozatstvo: Mala entsyklopediia*. Kyiv; Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
18. Mytsyk, Yu. (2013). Khmelnytskyi Tymish. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 10. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Mytsyk, Yu.A., Bazhan, O.H., Vlasov, V.S. (2010). *Istoriia Ukrainy*, 3 vyd. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Neradenko, T.M. (2006). *Zolota pidkova Cherkashchyny*. Cherkasy. [in Ukrainian].
21. Neradenko, T.M. (2012). *Arkeolohiia Chyhyrynshchyny*. Cherkasy. [in Ukrainian].
22. Neradenko, T.M. (2018). *Pravoberezhna Cherkashchyna: turystychno-kraieznachychnyi potentsial*. Cherkasy. [in Ukrainian].
23. Novyk, M. (2006). Obstavny pokhovannia i mistseznakhodzhennia mohly Bohdana Khmelnytskoho. *Istoryko-geobrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 9. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Perepelytsia, A. (2020). *Pravoslavni sviatyni Chyhyrynshchyny*. Cherkasy. [in Ukrainian].

25. Smolii, V.A., Stepankov, V.S. (1994). *Bohdan Khmelnytskyi: Khronika zhyttia ta diialnosti*. Kyiv. [in Ukrainian].
26. Smolii, V.A., Stepankov, V.S. (1995). *Bohdan Khmelnytskyi (Sotsialno-politychnyi portret)*. 2 vyd. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Smolii, V.A., Stepankov, V.S. (2020). *Bohdan Khmelnytskyi: polkovodets, dyplomats, derzhavotvorets*. Vyd. 3. Kyiv. [in Ukrainian].
28. Sosa, P.P. (1992). Lehendy pro hetmana. *Kraieznavets Cherkaschchyny*, 3. Cherkasy. [in Ukrainian].
29. Tairova-Yakovleva, T. (2020). Mohyla Bohdana Khmelnytskoho u Subotovi ta perspektyvy yii poshukiv. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 21–29. [in Ukrainian].
30. Yura, R.O., Horishnii, P.A. (1972). Arkheolohichni doslidzhennia v Subotovi. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 155–156. [in Ukrainian].

Valentyn LAZURENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of History and Law,
Cherkasy State Technological University
(Cherkasy, Ukraine), v.lazurenko76@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

Burial of the Hetman B.Khmelnytskyi in Subotiv: Visions and Realities

Abstract. The purpose of the study is to find out the burial place of the Hetman of Ukraine B.Khmelnytskyi and his eldest son Tymish. Emphasis is placed on the relevance of a comprehensive analysis of the problem in the context of the latest search for the crypt of B.Khmelnytskyi and the version of the Russian historian T.Tairova-Yakovleva. **Scientific novelty** is determined by the involvement and elaboration of a wide range of sources on the raised problem, the latest and critical view of the problem, unbiased by ideological layers. **The main results of the study.** The historical tradition is based on a number of sources that point to the burial of B.Khmelnytskyi in St. Elijah's Church in Subotiv, Chyhyryn district. The fact of B.Khmelnytskyi's burial in St. Michael's Church is openly debatable. P.Aleppo's notes on his stay in Subotiv in 1656 need linguistic clarification given the multiplicity of their lists and translations. The area near St. Elijah's Church is more in line with the purpose of the market square, taking into account the topography and toponymy of the area, than the probable locations near St. Michael's Church. The subjectivism of Fr. M.Hrushevskiy in selective coverage during the publication of Subotiv's legends and retellings of episodes about the burial of B.Khmelnytskyi is proven. Given the anomalies discovered in 2019 inside St. Elijah's Church, the latest publications and sources, the search for the burial place of B.Khmelnytskyi and, possibly, his son Tymish under this church seems promising today. In view of the above facts, which testify to the periodization of the history of St. Michael's Church, the idea of the functioning of this church as a parish one, and St. Elijah's Church – as the ancestral tomb of the Khmelnytskyi family has been confirmed. **The practical significance of the results achieved.** The research makes it possible to reduce the uncertainty in solving the problem of B.Khmelnytskyi's burial and to draw the attention of historians, local historians, journalists, philologists and politicians to the outlined issues. A scientific substantiation for purposeful searches for the burial place of B.Khmelnytskyi and T.Khmelnytskyi is offered.

Keywords: Bohdan Khmelnytskyi, Tymish Khmelnytskyi, Subotiv, St. Elijah's Church, Chyhyryn, Khmelnytskyi's tomb.